

УДК 902/904(4-11)(08)

ББК 63.48(45)я43

Д73

Рекомендовано к печати решением Ученого совета
Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина,
протокол № 12 от 28 ноября 2011 г.

Рецензенты:

- Буйшов Ю.В.** — кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина;
- Скирда В.В.** — кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии, директор Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина;
- Куделко С.М.** — заслуженный работник культуры Украины, кандидат исторических наук, профессор кафедры историографии, источниковедения и археологии, директор Центра краеведения Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина

Д73 Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко / отв. редактор С.И.Посохов. — Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина, 2011. — 340 с., илл.

ISBN 978-966-623-822-4

В сборник включены научные статьи, освещающие различные стороны жизни населения Восточной Европы от каменного века до раннего средневековья, воспоминания учеников Б.А.Шрамко. Публикуются материалы разведок, раскопок поселений, погребальных комплексов, результаты изучения археологических коллекций различных временных периодов. Многие материалы впервые вводятся в научный оборот.

Сборник посвящен 90-летию известного украинского археолога, заслуженного деятеля науки и техники Украины, заслуженного профессора Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, Почетного гражданина г. Харькова, доктора исторических наук Бориса Андреевича Шрамко.

Для археологов, историков, преподавателей высшей и средней школы, краеведов.

До збірника увійшли наукові статті, в яких висвітлюються різні сторони життя населення Східної Європи від кам'яного віку до раннього середньовіччя, спогади учнів Б.А.Шрамка. Публікуються матеріали розвідок, розкопок поселень, поховальних комплексів, результати вивчення археологічних колекцій різних хронологічних періодів. Більшість матеріалів вперше вводиться до наукового обігу.

Збірник присвячено 90-річчю видатного українського археолога, почесного діяча науки та техніки України, заслуженого професора Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, Почесного громадянина м. Харкова, доктора історичних наук Бориса Андрійовича Шрамка.

Для археологів, істориків, викладачів вищої та середньої школи, краєзнавців.

Б.А. ШРАМКО І СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ НА ХАРКІВЩИНІ

Ім'я Б.А. Шрамко зазвичай не пов'язують з дослідженнями давнього кам'яного віку. Проте саме Борису Андрійовичу належить перше узагальнення відомостей про стан дослідження палеоліту Харківщини.

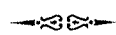
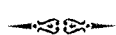
Йдеться про відому монографію «Древности Северского Донца», де подано загальну картину природно-кліматичних умов льодовиків'я на нашій території, а також наведено відомі на той час пам'ятки. Це місцезнаходження, локалізовані М.В. Сібільовим поблизу с. Яремівка та с. Синичине, урочище Пристін, Ізюмського району, а також біля с. Щурівка Балаклійського району [1, с. 19, 46]. Інформація проілюстрована картою розміщення пам'яток кам'яного віку в середній течії р. Сіверський Донець [1, с. 72, рис. 22].

До пам'яток давнього кам'яного віку звертається Борис Андрійович і в узагальнюючому довіднику «Справочник по археологии Украины. Харьковская область», написаному у співавторстві з В.К. Міхеевим та Л.П. Грубнік-Буйновою. Тут знову згадуються урочище Пристін біля с. Синичине, Щурівка та Яремівка, додані відомості щодо місцезнаходження поблизу с. Суха Кам'янка [2, с. 98, 42, 99]. Також наведена інформація про фауністичні

пам'ятки плейстоценового часу із зауваженням про можливість знаходження артефактів біля с. Андріївка, м. Богодухів, с. Нижній Салтів, с. Печеніги [2, с. 37, 51, 69, 136].

На сьогоднішній день всі відомі на території Харківської області пам'ятки пізнього палеоліту концентруються в середній течії р. Сіверський Донець на ділянці від Балаклеї до Яремівки. Їх відкриття пов'язане з діяльністю М.В. Сібільова у 1920–40 рр. та роботами експедиції Харківського історичного музею у 1988–2010 рр. Розглянемо відомі на сьогодні об'єкти, більш детально зупиняючись на результатах наших стаціонарних досліджень, а також наведемо нові свідчення щодо місцезнаходжень, відкритих М.В. Сібільовим, рухаючись вниз за течією Дінця.

Почнемо з місцезнаходження біля с. Щурівка: М.В. Сібільов повідомляє про знахідку, зроблену у 1920 р. учнями Щурівської дитячої колонії. Зі стінки яру поблизу слободи Ольховий Ріг під час видобування глини були викопані нижня щелепа, фрагмент бивню, хребець та фрагмент фаланги мамонту. У 1923 р. експедиція проф. О.С. Федоровського знайшла тут кілька крем'яних відщепів та пластин [3, с. 26]. У 1927 р. М.В. Сібільов оглянув це місце, але нічого не знайшов [4, с. 17].

Де зараз знаходяться кістки та артефакти – невідомо.

В 2004 р. в Балаклійському районі на схід від с. Волобуєвка, на мисоподібній площадці, обмеженій вигином р. Чепель та давньою балкою, зібрано підйомний матеріал, який можна датувати пізньопалеолітичним часом. Це косоретушний різець на первинному відщепі, відщепи та лусочки [5, с. 211].

Пам'ятки, про які мова піде далі, розташовані на території Ізюмського району. Між селами Суха Кам'янка та Синичине, на південний захід від останнього знаходиться підвищення, де місцями відслонюється кора вивітрювання. Тут і зараз багато крем'яних жовен та фрагментів кременю, іноді трапляються артефакти зі слідами розколювання. Цю територію неодноразово оглядав М.В. Сібільов, згадана вона і в «Справочнике...» як місцезнаходження, обстежене Є.В. Пузаковим [2, с. 99]. Під час розвідок, проведених експедицією Харківського історичного музею у 2004 р., було оглянуто цей район та відзначено кілька пунктів локалізації пазньопалеолітичного кременю.

В 300 м на захід від с. Синичине, на полі, обмеженому невеликою балкою та дорогою, що веде від турбази до с. Суха Кам'янка, зібрано підйомний матеріал. До колекції входять різець на масивній двоскатній пластині, трьох площадковий нуклеус, нуклевидні уламки, відщепи. Вироби із темно-сірого якісного крейдяного кременю вкриті патиною від молочно-білої до легкої димчастої. Пункт зафіксовано під назвою Синичине–2.

Місцезнаходження Суха Кам'янка–1 розташоване на мисоподібній площадці у верхів'ях одвершку балки на правому березі р. Суха Кам'янка, в 1 км на північний схід від села Суха Кам'янка. Тут було знайдено патиновані відщепи та перетин двоскатної пластинки.

Місцезнаходження Суха Кам'янка–2 зафіксоване між двома невеликими балочками на правому березі р. Суха Кам'янка, приблизно в 600 м на північний-північний схід від містка через річку, в селі Суха Кам'янка. На задернованій поверхні схилу мису були зібрані патиновані лусочки, груба двоскатна тонка в перетині пластинка [5, с. 212–213].

Ділянку правого берега р. Сіверський Донець між селами Кам'янка та Синичине М.В. Сібільов оглядав доволі ретельно і залишив детальний опис своєї екскурсії: «На вершині гори между Синичиным и устьем Сухой Каменки над крутыми склонами встречаются сначала в небольшом числе, а дальше все в большем и большем по мере приближения к устью Каменки кремневые отщепы и изредка нуклеусы, сколотые и отжимные. Особенно многочисленны они на вершине горы недалеко от устья Каменки, там, где на поверхность местами выходит мел и стоит сторожевая вышка. Весь этот участок горы представлял собой сезонную стоянку по выделке кремневых орудий разного времени. Где находятся постоянные стоянки, пока еще не удалось установить, по-видимому, стоянка времени бронзы и, возможно, палеолитическая находятся в устье Каменки на ее левом берегу. Это место мы еще не осматривали» [6, с. 67–69]. Саме на цьому місці, яке М.В. Сібільов не встиг оглянути, в 2004 р. було відкрито пізньопалеолітичну стоянку, дослідження якої тривають [7].

Пам'ятка, яку функціонально можна визначити як стоянку-майстерню, знаходиться на мисі, біля впадіння в р. Сіверський Донець правої притоки р. Суха Кам'янка, в 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка. Мис являє собою горизонтально виположену терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8–10 м. Стаціонарними дослідженнями 2005–2010 рр. вскрито площу 90 м².

Культурні рештки, представлені розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок. Найбільша їх концентрація спостерігається в світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку. Відзначено деяке падіння залягання рівня знахідок з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік обох річок, а також пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, їх поверхня вкрита шаром патини та кальцитовими патьоками. В якості сировини використовувався місцевий темно-сірий високоякісний кремій.

На теперішній час колекція крем'яних виробів налічує понад 4,5 тис. предметів і представлена наступними групами: нуклевидні уламки, нуклеуси та сколи їх формування, відщепи, пластинки, мікропластинки, вироби із вторинною обробкою, лусочки, уламки.

Нуклеусів 46 екз. (рис. 1: 18–20), вони представлені наступними формами: одноплощадкові односторонні, двохплощадкові призматичні та підпризматичні, торцеві, кубовидні. Характерну групу складають нуклеуси з виступаючою ребрчастою тильною частиною. Деякі нуклеуси мають сліди характерної зірчастої забитості, що виникла внаслідок використання їх в якості відбійника (рис. 1: 19). Пренуклеусів та нуклевидних уламків 36, 3 крем'яних жовна використовувались як відбійники.

Найбільшу групу утворюють відщепи та їх фрагменти — 1577 екз., пластин, пластинок та їх фрагментів — 434 екз., мікропластинок та їх фрагментів — 71, сколів формування та підправки нуклеусів, інших технічних сколів — 347, лусочок — 1271, уламків — 819.

Виробів із вторинною обробкою 37 екз. Різців 4: 2 двогранні серединні (рис. 1: 1, 3), боковий на пластині (рис. 1: 2) та ретушний трансверсальний на відщепі (рис. 1: 4). Скребків 4, вони концеві, на відщепках та високі на пластинах (рис. 1: 5–7). 4 скребловидні знаряддя виготовлені на масивних відщепках та сколі з нуклеуса (рис. 1: 16). Проколки представлено 2 екз.: це пластинчастий відщеп з виділеним жальцем в дистальній частині (рис. 1: 12) та фрагмент відщепу з ретушованими ділянками. До виїмчастих знарядь належать 7 відщепів та пластинок з ретушованими виїмками (рис. 1: 11, 17). Одним екземпляром представлено стамескоподібне знаряддя на масивному сколі з нуклеусу. Невелику, але дуже характерну групу утворюють мікропластинки з притупленим краєм (рис. 1: 8–10). Представлені також пластини та відщепи з ретушованими ділянками та слідами спрацьованості у вигляді ретуші утилізації. Загалом набір знарядь є характерним для пам'яток типу майстерень, що належать до епігравецького кола.

Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту у скупченнях.

Свого часу М.В. Сібільов багато уваги приділив околицям с. Синичине, відзначивши тут 2 пункти, опис яких наведено нижче.

На південний схід від села знаходиться великий яр, який М.В. Сібільов називає Киянським (сучасні мешканці цієї назвою не користуються). В щоденнику за 1938–39 рр. він згадує про знахідку у верхів'ях яру зуба мамонта [8, с. 76–85]. Навесні 1941 р. тут були проведені незначні розкопки і знайдено кілька відщепів [9, с. 3–7]. В 1992 р. нами було обстежено яр від гирла до верхів'я, зафіксовано на-

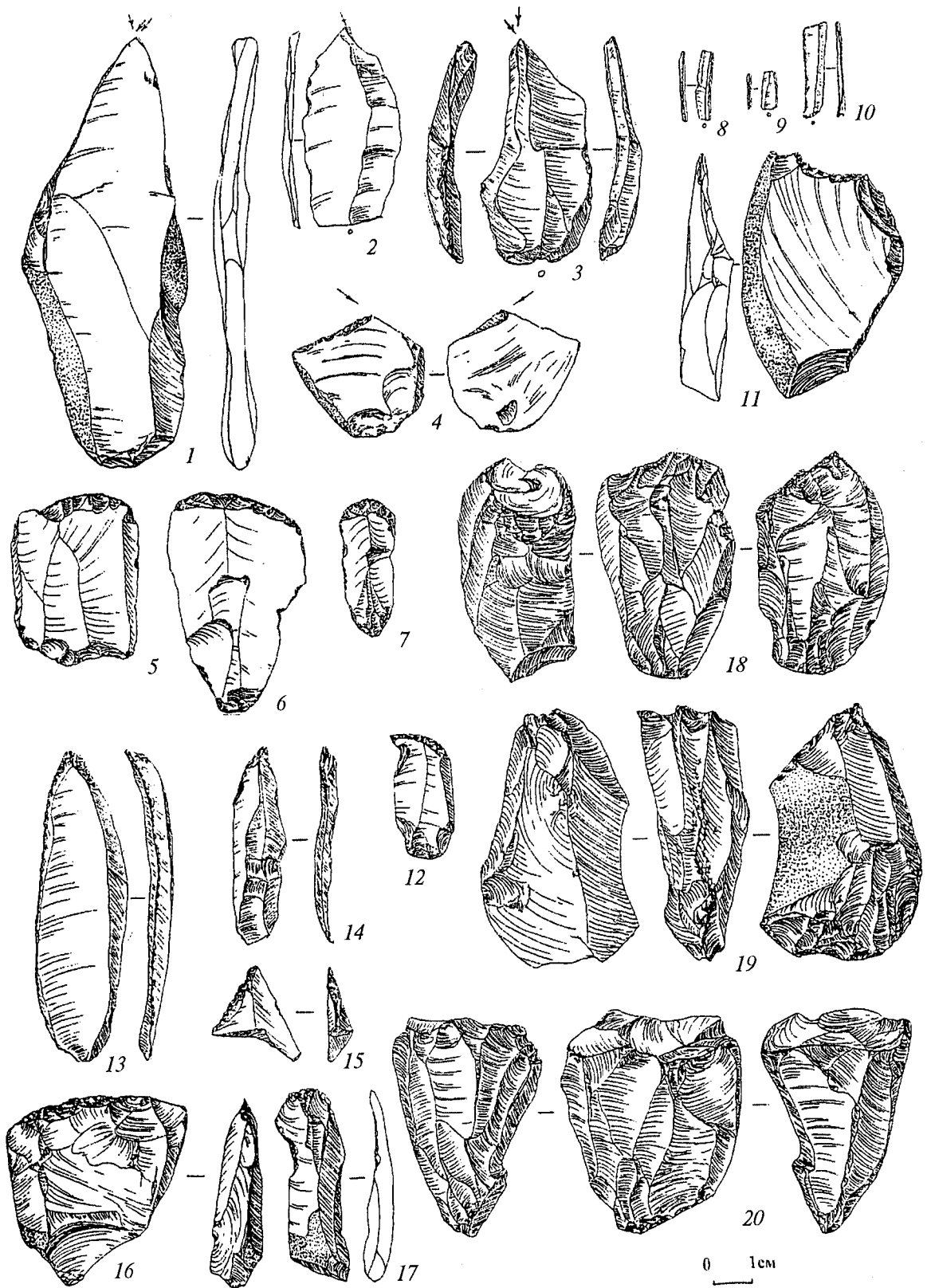

Рис. 1. Кам'янка. Крем'яний інвентар.

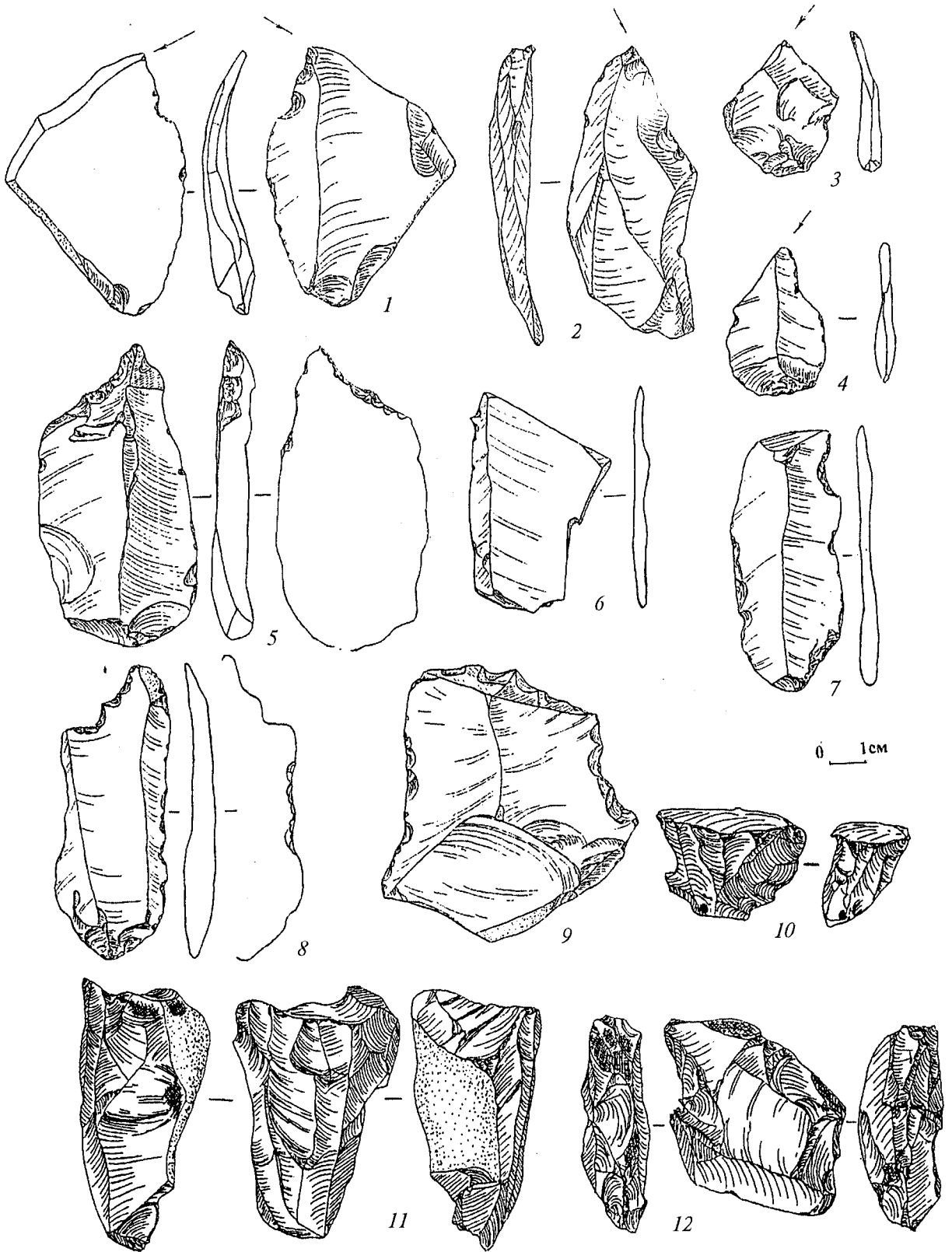

Рис. 2. Синичине. Крем'яний інвентар.

явність шматків кременю, розколотих у природний спосіб, але слідів культурного шару не знайдено.

На південний схід від села, на початку лісного масиву, що тягнеться вздовж Сіверського Дінця до с. Яремівка, знаходиться урочище Пристін, де М.В. Сібільов зафіксував місцезнаходження пазньопалеолітичного кременю. Поміж знахідок, зроблених в шарі лесоподібного суглинку на глибині 60–70 см, відщепи, мікролітичний нуклеус та пластинки, на глибині 90–100 см — масивні пластинки та відщепи [6, 53–54]. В 1995 р. співробітники Харківського історичного музею обстежили урочище Пристін і не знайшли тут не тільки слідів стоянки, а й взагалі жодного кременя.

В 1988 р. під час розвідок під керівництвом автора біля с. Синичине було відкрито пізньопалеолітичну майстерню. Пам'ятка знаходиться в 50 м на південь від околиці села, в 1 км від р. Сіверський Донець, на правому його березі, в нижній частині схилу підвищення. Її було частково пошкоджено кар'єром та траншеєю часів війни, ділянка, де зберігся культурний шар площею 57 м² досліджена повністю, попередні результати опубліковані [10].

Культурний шар потужністю 0,25–0,3 м, представлений розщепленим кременем, був зафіксований на стику давньоголоценового ґрунту і причорноморського лесу. Відзначено деяке його зниження в бік Сіверського Дінця, що в загальних рисах повторюється сучасним рельєфом. Його нижня і особливо верхня границі нечіткі: розщеплений кремін, переважно дрібний, починає зустрічатися у завислому стані одразу під дерном. Глибше положення артефактів стабілізується, найвища їх концентрація припадає на глибину 0,45–0,7 м. Нижче кремін зустрічається головним чином у кротовинах. Загалом культурний шар пам'ятки можна охарак-

теризувати як відносно тонкий, як такий, що довгий час лишався непохованим, пошкоджений внаслідок ґрунтоутворення, седиментації та активності ріючих тварин.

Кремін, представлений на пам'ятці, високоякісний, крейдяний, темно-сірого, майже чорного кольору, ідентичний кременю із розташованих поблизу родовищ. Вироби не обкатані, частина з них має вапнякові патьоки. Поверхню вкриває патина, колір якої варіює від молочно-білої до блакитної. Частина предметів, переважно великого розміру, вкрита густою патиною тільки з одного боку, другий бік патинований значно менше, або без патини взагалі.

Колекція крем'яних виробів, що походить із культурного шару пам'ятки, налічує 1747 предметів і представлена наступними групами: фрагменти жовен, нуклеуси та нуклевидні уламки, сколи фөрмування і підправки нуклеусів, відщепи, пластинки, мікропластинки, знаряддя, лусочки, уламки.

Серед нуклеусів 9 одноплощадкових, 2 двуплощадкових, 1 трьохплощадковий, переважають вироби торцевого типу, вдвічі менше конусовидних (рис. 2: 10–12). Відщепи, пластинки та їх фрагменти становлять половину колекції — 872 екз., причому відщепи значно переважають. Група знарядь нечисленна — 17 екз. Половина з них різці, переважно бокові, тільки один серединний (рис. 2: 1–4). Два скребловидних знаряддя виготовлені на масивних відщепах, їх робочий край сформований крутою ретушшю (рис. 2: 5, 9). Знаряддя на пластинці має відокремлене кількома фасетками невелике жальце (рис. 2: 6), на двох крупних пластинах ретушшю сформовані виїмки (рис. 2: 7–8). Значна кількість відщепів і пластинок має сліди використання у вигляді ретуші утилізації.

На площі пам'ятки знахідки розташовані нерівномірно, утворюючи кілька

скупчень. Чотири локалізовані доволі чітко, компактні та насичені знахідками, три невиразні, мають розмиті кордони, зливаючись одне з одним. В цілому планіграфічна структура характерна для пам'яток типу майстерень, де відбувалось первинне розколювання кременю, підготовка та систематичне розщеплення нуклеусів з метою одержання заготовок і виготовлення знарядь.

Майстерня біля с. Синичине за стратиграфічним положенням культурного шару та основними параметрами крем'яних артефактів близька до майстерні Вісла Балка, розташованої в 20 км на південний схід, синхронна або трошки старша за неї [11, с. 307; 12, с. 148–149]. Простежені аналогії також з майстернями біля с. Тетянівка [13, с. 85] та Кам'янка.

Завершує нашу палеолітичну екскурсію с. Яремівка, що розташована на кордоні Харківської області. Цей пункт згадується в усіх оглядах, з посиланням на М.В. Сібильова, який пише: «...над с. Яремівка, на вершині гори, мною знайдені кремневі копи в числі свйше 10, представляючі собою скоплення кремня, где много

отщепов, отбойников, отжимников и грубых нуклеусов» [14, с. 7]. Околиці села були оглянуті нами у 1988 та 1995 рр.: на підвищеннях, дійсно, доволі багато крем'яних жовен та природних уламків, але локалізувати майстерні чи «копі» нам не вдалося.

Наостанок треба зупинись на групі пам'яток, які наводить «Справочник по археологии Украины. Харьковская область». Це 4 місцезнаходження, де були зафіксовані кістки викопних тварин: біля сел. Андріївка Балаклійського району, біля м. Богодухів, с. Нижній Салтів та сел. Печеніги [2, с. 37, 51, 69, 136]. У відкладах, що вміщували фауністичні рештки, не знайдено артефактів, які б свідчили про причетність людини до виникнення таких об'єктів. Це – фауністичні пам'ятки пізньоплейстоценового часу, тому не варто включати їх до переліку палеолітичних місцезнаходжень.

Отже, дослідження палеоліту Харківщини тривають і з часом з'являться нові узагальнюючі роботи, але посилання на роботи Б.А. Шрамко і надалі будуть обов'язковими в переліку літературних джерел.

Література

1. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962.
2. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – 155 с.
3. Сибилев Н.В. Древности Изюмщины. – Вып. II. – Изюм, 1926. – 26 с. с ил.
4. Сибилев Н.В. Археологические разведки и сбор материала в 1927 г. Дневник. – Научный архив Института археологии / а.ф. № 6.
5. Сніжко І.А. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині // Археологический альманах. – №19. – Донецк, 2008. – С. 211–116.
6. Сибилев Н.В. Экскурсии 1941 г. Дневник. – Научный архив Института археологии / а.ф. № 16.
7. Сніжко І.А. Нова стоянка давнього кам'яного віку на Харківщині // Проблеми досліджен-
- ня пам'яток археології Східної України: матеріали II Луганської міжнародної історико-археологічної конференції. – К.: Шлях, 2005. – С. 20–21.
8. Сибилев Н.В. План работы на 1939 г., исследования 1938 г. Дневник 1938–1939 гг. – Научный архив Института археологии / а.ф. № 13.
9. Сибилев Н.В. Разведки 1940 г. Дневник. – Научный архив Института археологии / а.ф. № 15.
10. Сніжко І.А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине // Археологический альманах № 18. – Донецк, 2006. – С. 111–117.
11. Горелик А.Ф. Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001. – 366 с.

12. Висла Балка – позднепалеолитический памятник на Северском Донце / Под ред. А.В. Колесника. – Археологический альманах. – № 11. – Донецк, 2002. – 153 с.
13. Коваль Ю.Г. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьянавка I на

- Северском Донце // Археологический альманах. – № 4. – Донецк, 1995. – С. 84–87.
14. Сибилев Н.В. Новые стоянки с культурными слоями в лессовидном суглинке. Рукопись. – Научный архив Института археологии / а.ф. № 3.